

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/1>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

PROBLEMATIC ISSUES OF DEFINING THE CONCEPT AND SIGNS OF LEGAL RESPONSIBILITY

**Балишев М.В., аспірант кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу
Академія Державної пенітенціарної служби**

Стаття присвячена висвітленню проблемних питань щодо визначення поняття та ознак юридичної відповідальності. Наголошено на тому, що питанню визначення категорії «юридична відповідальність» приділялася й досі приділяється значна увага науковців, які є дослідниками не тільки різних галузей права, а й інших наук, відмінних від юридичної.

Дослідження юридичної відповідальності починається науковцями, як правило, з визначення її правової природи як з юридичної точки зору, так і з інших наукових позицій, а саме: лінгвістичного, філософського, історичного, соціологічного, психологічного тощо. Такі дослідження у сукупності відображають правову основу досліджуваного поняття та в тій чи іншій мірі відображаються на його змісті.

Проблематику правової природи юридичної відповідальності можна розглядати і у процесі культурної, економічної, політичної діяльності, у контексті нових концептуальних підходів до розуміння цього поняття в сучасному глобалізованому світі, що безпосередньо пов'язано з гарантіями дотримання прав та свобод людини і громадянина, забезпеченням охорони суспільства від правопорушень, розвитку та зміцнення демократії.

На формування сутності «юридичної відповідальності» як правового явища значний вплив мають і сучасні умови розвитку держави, її соціально-економічний стан, зміни у суспільному житті та у правовій сфері.

Спільними ознаками для всіх видів юридичної відповідальності можуть бути: правопорушення як конкретний факт поведінки; правова основа у вигляді правової норми; визначений суб'єкт – фізична чи юридична особа; наявність державного примусу та охорона правопорядку; настання негативних наслідків для правопорушника; особлива процесуальна форма реалізації відповідальності.

Серед певних негативних та позитивних наслідків настання юридичної відповідальності слід виділяти як майнові, так і організаційні, особисті та ін.

Ключові слова: юридична відповідальність, ознаки юридичної відповідальності, правова природа юридичної відповідальності.

The article is devoted to the coverage of problematic issues regarding the definition of the concept and signs of legal responsibility. It is emphasized that the issue of defining the category «legal responsibility» was and still is being paid considerable attention by scientists who are researchers not only in various fields of law, but also in other sciences other than legal.

The study of legal responsibility begins by scientists, as a rule, with the definition of its legal nature both from a legal point of view and from other scientific positions, namely: linguistic, philosophical, historical, sociological, psychological, etc. Such studies collectively reflect the legal basis of the studied concept and are reflected in its content.

The issue of the legal nature of legal responsibility can be considered in the process of cultural, economic, political activity, in the context of new conceptual approaches to understanding this concept in the modern globalized world, which is directly related to the guarantees of observing the rights and freedoms of a person and a citizen, ensuring the protection of society from crimes, development and strengthening of democracy.

The formation of the essence of «legal responsibility» as a legal phenomenon has a significant influence on the modern conditions of the development of the state, its socio-economic condition, changes in social life and in the legal field.

Common features for all types of legal responsibility can be: offense as a specific fact of behavior; legal basis in the form of a legal norm; defined subject – natural or legal entity; availability of state coercion and law enforcement; the occurrence of negative consequences for the offender; an implementation of the special procedural form of responsibility.

Among certain negative and positive consequences of the onset of legal liability, both property and organizational, personal and other consequences should be highlighted.

Key words: legal responsibility, signs of legal responsibility, legal nature of legal responsibility.

Постановка проблеми. Питанню визначення категорії «юридична відповідальність» приділялася й досі приділяється значна увага науковців, які є дослідниками не тільки різних галузей права, а й інших наук, відмінних від юридичної.

Метою статті дослідження окремих проблемних питань, пов'язаних із визначенням поняття та ознак юридичної відповідальності як правового явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам юридичної відповідальності присвячені розробки фахівців з теорії держави та права або галузевих наук, зокрема, таких як І. Аземша, С. Алексєєв, М. Бліхар, С. Братусь, О. Зайчук, М. Кельман, Л. Коваль,

П. Недбайло, Н. Оніщенко, А. Литвінцева, О. Мисак, О. Мурашин, О.Ф. Скакун, М. Сакали та інших.

Виклад основного матеріалу. Дослідження юридичної відповідальності починається науковцями, як правило, з визначення її правової природи. Так, до виявлення правової природи юридичної відповідальності науковці [1, с. 131; 32] пропонують підходити не тільки з точки зору її розуміння в спеціально-юридичному сенсі, але дослідити окремо лінгвістичний та філософський підходи, а також історичний, соціологічний, психологічний чинники у сукупності, які мають вихід на правову основу досліджуваного поняття та в тій чи іншій мірі відображаються на його змісті. Тому що таке правове явище, як відповідальність, має досліджу-

ватися з точки зору розуміння суспільством визначального положення в системі поглядів на право.

Академічний тлумачний словник української мови [3] тлумачить термін «відповідальність» як: «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за дії, вчинки, слова».

З точки зору філософського розуміння терміну «відповідальність» – це певне ставлення особи, усвідомлення і правильне розуміння нею своїх обов'язків по відношенню до суспільства, держави та інших осіб [1, с. 131]. Відповідальність в філософському сенсі є історично визначеним характером взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення висунутих до них взаємних вимог [4, с. 92].

Проблематику правової природи юридичної відповідальності можна розглядати і у процесі культурної, економічної, політичної діяльності, у контексті нових концептуальних підходів до розуміння цього поняття в сучасному глобалізованому світі [5, с. 129–130; 6, с. 162], що безпосередньо пов'язано з гарантіями дотримання прав та свобод людини і громадянина, забезпеченням охорони суспільства від правопорушень, розвитку та зміцнення демократії. З цієї точки зору юридична відповідальність постає як фундаментальне явище юридичної науки, що відображає вплив права на суспільство та суспільні відносини.

Варто визнати, що на формування сутності «юридичної відповідальності» як правового явища значний вплив мають і сучасні умови розвитку держави, її соціально-економічний стан, зміни у суспільному житті та у правовій сфері [7, с. 44].

Існує думка, що при відсутності необхідності дотримуватися норм чи приписів, буде відсутня і відповідальність, а правові вимоги формуються у вигляді юридичних обов'язків, що вказує на юридичну відповідальність як один з видів соціальної відповідальності [6, с. 162]. Це підтверджує і О.П. Недбайло [8, с. 50], вважаючи юридичну відповідальність самостійною діяльністю у межах норм права.

Юридична відповідальність, на думку Ю.О. Козенко, О.Д. Гринь [9, с. 67; 10, с. 11] є одним із ключових елементів правової системи суспільства і правове оформлення відповідальності знаходить свій прояв в цінності самого права, об'єктивній властивості, яка робить його одним із найефективніших регуляторів поведінки особи та суспільних відносин в цілому. Тому можна сказати, що юридична відповідальність виступає засобом поєднання свободи та обов'язку.

Також, інститут відповідальності є, на думку М. Бліхар [6, с. 166], обов'язковим елементом механізму регулювання правовідносин, оскільки спрямовує дії всіх суб'єктів (включно з уповноваженими особами контролюючих органів) до правомірної поведінки.

Уявити роль та значення юридичної відповідальності як соціального правового інституту, на думку І.Б. Аземші [7, с. 45–46], можливо і через її аксіологію, а саме: її правовий характер, реалізацію як самостійного правового інституту, забезпечення правопорядку в суспільстві, заснованість на системі поглядів, ідей та положень про негативність наслідків, а також наявність державно-владної, каральної та правопоновлюючої цінності.

Отже, науковці використовують різні методологічні підходи, визначаючи юридичну відповідальність як засіб, як систему, як інститут або як форму державно-правового впливу [11, с. 24; 10, с. 11]. Досліджуване поняття тлумачиться як застосування; як правові відносини; як юридичний обов'язок; як політико-правовий стан; як несприятливі наслідки.

Категорія «юридична відповідальність» є і різновидом соціальної відповідальності, бо вона відіграє роль саме

у суспільстві та захищає суспільні інтереси. Також необхідно враховувати і її самостійний характер, що зумовлює існування особливих рис, які надають можливість віднести названу категорію до правових понять [12; 5, с. 130; 13, с. 41; 7, с. 44].

Окремі науковці додають, що зміст відповідальності породжує її дуалістичну природу, тобто вона виступає і як можливість застосування примусових заходів, і як можливість добровільного відшкодування завданої шкоди [7, с. 47].

Підставою для виникнення поняття юридичної відповідальності, на думку С.С. Алексєєва, стала необхідність відобразити юридичні санкції, що виражають суспільний осуд поведінки правопорушника [14].

Погоджуючись з С.С. Алексєєвим, Т.Б. Грек [13] додає, що юридична відповідальність нерозривно пов'язана з державою, а органи державної влади вимагають від певної особи відповіді за скоєний нею проступок, певних позбавлень, передбачених правовими санкціями. В результаті, юридична відповідальність і знаходить свій вираз в реалізації санкцій.

До цього переліку ознак, що характеризують категорію «юридична відповідальність», А.С. Літвінцева [1, с. 132–133] додає: негативну оцінку поведінки правопорушника; громадський та державний осуд; наявність особливого правового стану; виконання обов'язку під впливом державного примусу.

Як вид і міру обов'язку правопорушника потерпати від примусу та певної втрати благ майнового чи немайнового характеру бачить ознаки юридичної відповідальності дослідниця О.Ф. Скакун [15, с. 464].

Цікава думка і Л.В. Ковалюк, який зазначає, що подвійний характер відповідальності обумовлений розумінням того, що відповідальність – це обов'язок до визнання особи винною, а з моменту визнання – це покарання [16, с. 11].

Натомість М. Бліхар [6, с. 163] серед ознак юридичної відповідальності виокремлює заохочувальні правові норми, які виступають засобом державного переконання і правового стимулювання.

Спільними ознаками для всіх видів юридичної відповідальності можуть бути [12; 13, с. 42]: правопорушення як конкретний факт поведінки; правова основа у вигляді правової норми; визначений суб'єкт – фізична чи юридична особа; наявність державного примусу та охорона правопорядку; настання негативних наслідків для правопорушника; особлива процесуальна форма реалізації відповідальності.

Правопорушення як одну з ознак юридичної відповідальності, можна розглядати у двох аспектах – соціальному та правовому. У першому випадку – це завдання шкоди інтересам окремих громадян чи юридичних осіб, а також суспільним інтересам взагалі. У другому – прояв сваволі, нехтуванням тими правилами, які схвалені й встановлені державою для підтримання порядку та забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян [14].

Серед певних негативних та позитивних наслідків настання юридичної відповідальності слід виділяти як майнові (штраф, грошова премія), так і організаційні (заборона займати певні посади, підвищення в посаді) та особисті (оголошення догани, подяки) та ін. [6, с. 163].

З іншого боку юридична відповідальність передбачає цілеспрямований вплив на поведінку суб'єктів за допомогою відповідних юридичних засобів, переважно примусового характеру, для надання суспільним відносинам системності і стабільності, їх впорядкування, уникнення різких соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості [17].

Висновки. На підставі викладеного, можемо констатувати що й досі в наукових колах відсутній єдиний уніфікований підхід до визначення поняття та ознак юридичної

відповідальності. Сутність юридичної відповідальності досліджується на основі лінгвістичного, філософського, історичного, соціологічного підходів, з урахуванням особливостей культурної, економічної, політичної діяльності суспільства. Ознаки, що вирізняють юридичну відповідальність як правове явище, можуть бути як негативного (наявність правопорушення, правової основи, визна-

ченого суб'єкта, правового обов'язку, державного примусу, втрати благ майнового чи немайнового характеру, юридичних санкцій, процесуальної форми, громадського осуду, негативної оцінки поведінки органами державної влади), так і позитивного характеру (засіб державного переконання, засіб правового стимулювання, можливість добровільного відшкодування шкоди).

ЛІТЕРАТУРА

1. Літвінцева А.С. Правова природа юридичної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика». 2016. Т. 2. Вип. 37. С. 130–134.
2. Безклубий І. Правова відповідальність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39590/02-Bezklubiy.pdf?sequence=1>
3. Словник української мови: в 11 томах. Т.1. 1970. С.620. URL: <http://sum.in.ua>
4. Сакали М.Я. Правова природа юридичної відповідальності за вчинення податкових правопорушень. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 91–97.
5. Мисак О. Теоретичні проблеми визначення змісту юридичної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 129–132.
6. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 4 (28). С. 161–168.
7. Аземша І.Б. Особливості формування інституту юридичної відповідальності в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 44–47.
8. Недбайло П. О. Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм: монографія. Львів: Віка, 1971. 132 с.
9. Козенко Ю.О. Юридична відповідальність як діалектика категорій «правова свобода» та «правовий обов'язок» в поведінці особи. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 129: *Юридичні науки*. С. 65–67.
10. Гринь О. Д. Категорія юридичної відповідальності: методологічний аналіз поняття. *Правова держава*. 2016. №24. С. 11–15.
11. Свиридюк Н.П. Юридична відповідальність у механізмі правового регулювання. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2011. № 4(21). С. 24–27.
12. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. Юрінком Інтер. Київ, 2006 URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2402.htm
13. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10. С. 41–45.
14. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Юридична відповідальність: її природа, суть, поняття та види. Загальна теорія держави і права, 2006. URL: <https://sci.house/istoriya-gosudarstva-teoriya-scibook/yuridichna-vidpovidalnist-jiji-priroda-sut-30897.html>
15. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 656 с.
16. Коваль Л. В. Адміністративне право: курс лекцій. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
17. Макогін Н.О., Козинець О.Г. Правова природа юридичної відповідальності: поняття та принципи. URL: <https://cutt.ly/k91i8wE>